

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ

Τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν στὶς Νέες Χῶρες (1923-1932)

Τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ προβλήματα ποὺ ἀνέκυψαν κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων στὶς ἀγροτικὲς περιοχές. Ἡ μελέτη του ἔχει ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, γιατί μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρουσιάσουμε ὀρισμένες μᾶλλον ἀγνοημένες πτυχὲς αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος, ποὺ ἔχει περάσει στὴ συλλογικὴ μνήμη ὡς τὸ ἀνεπανάληπτο ἐπίτευγμα τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ἱστορίας, πτυχὲς οἱ ὁποῖες βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐξελίξεις στὴν ὑπαιθρο τῶν βορείων ἐπαρχιῶν τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Μετὰ τὸ 1922 ἡ κτηνοτροφία, ποὺ στὰ πλαίσια τοῦ συστήματος τοῦ τσιφλικιοῦ διατηροῦσε τὴ ζωτικότητά της, ὑπέστη σὲ ὅλη της τὴν ἑκτασὴ τὶς συνέπειες τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, τῆς ἀπαλλοτριώσεως καὶ διανομῆς τῶν τσιφλικιῶν στοὺς πρόσφυγες καὶ στοὺς ἀκτήμονες ντόπιους καλλιεργητές. Ἡ διαίρεση τῶν μεγάλων πεδινῶν ἰδιοκτησιῶν, ποὺ προηγουμένως χρησιμοποιοῦνταν σὲ μεγάλη ἑκτασὴ ὡς βοσκότοποι, σὲ μικροὺς κλήρους καὶ ἡ διανομή τους στοὺς πρόσφυγες, περιορίσε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴν κτηνοτροφία πολλῶν ὀρεινῶν χωριῶν καὶ νομάδων, ποὺ κάθε χειμῶνα κατέβαζαν τὰ κοπάδια τους στὴν πεδιάδα. Ἡ διάσπαση τῆς ἐνότητος τῶν βοσκοτόπων κατέστησε τὴν κτηνοτροφία ἀνταγωνιστικὴ δραστηριότητα τῆς γεωργίας, καὶ ὄχι συμπληρωματικὴ, ὅπως ἦταν μέχρι τότε.

Ἡ κατάργηση, ἐπίσης, τοῦ κοινοτικοῦ ἐθίμου τῆς ντάμκας, τῆς διατήρησης δηλαδή ἀπὸ τὶς κοινότητες συνεχῶν ἐκτάσεων ποὺ καλλιεργοῦνταν καὶ ἀφήνονταν σὲ ἀγρανάπαυση κάθε χρόνο ἐναλλακτικὰ, καὶ ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πεδινῶν αὐτῶν ἐκτάσεων ἀπὸ τοὺς ἡμι-νομάδες («σκηνῖτες») κτηνοτρόφους, κυρίως Σαρακατσάνους καὶ Βλάχους, προκάλεσε σοβαρὰ προβλήματα στὴν παραδοσιακὴ οἰκονομία τῶν τελευταίων καὶ

οδήγησε σταδιακά στον περιορισμό και την εξαφάνιση της νομαδικής κτηνοτροφίας¹.

Μετά τους βαλκανικούς πολέμους, η κτηνοτροφία στις Νέες Χώρες αρχίζει να αντιμετωπίζει προβλήματα εξαιτίας της διάσπασης του χώρου, που νεμόταν στα πλαίσια του οθωμανικού κράτους, με τη χάραξη των συνόρων μεταξύ των βαλκανικών κρατών. Κατά τη δεκαετία 1912-1922, η διατήρηση έκτεταμένων εκτάσεων βοσκοτόπων από τους γαιοκτήμονες και η απότομη άνοδος του ένοικιοστασίου των βοσκών, άφενός λόγω της σπανιότητάς τους και αφετέρου λόγω της κερδοσκοπίας των ιδιοκτητών τους, προκάλεσε μια δυσβάστακτη οικονομική επιβάρυνση, κυρίως στους μεσαίους νομάδες κτηνοτρόφους. Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων αναγκάστηκε να παρέμβει επανειλημμένως και να λάβει όρισμένα προστατευτικά μέτρα². Η Έπαναστατική Κυβέρνηση προχώρησε σε επιτάξεις των βοσκών στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, για να εξασφαλίσει χώρο για τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους στις περιοχές αυτές, όπου κυρίως έλαβαν χώρα οι μεταναστεύσεις και η ανταλλαγή των πληθυσμών³. Το Ν.Δ 17/23 Αύγουστου 1923 *Περί ένοικιοστασίου των βοσκών*, που θα ισχύσει σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, απαγόρευσε την έξωση των παλαιών κτηνοτρόφων από τις βοσκές που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι για τα αιγοπρόβατά τους, εφόσον ήταν συνεπείς στην έγκαιρη καταβολή του ένοικιοστασίου⁴.

Μετά την άφιξη και την εγκατάσταση προσφύγων, τα περιορισμένα έδάφη που απέμειναν σε περιοχές που άλλοτε χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοποι ήταν φτωχά για να θρέψουν μεγάλο αριθμό ζώων, και επιπλέον η διαρκής βόσκησή τους τα είχε εξαντλήσει με αποτέλεσμα τη μείωση της παραγωγικότητας της κτηνοτροφίας.

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου η πολιτική, (τά μέτρα) της Έπιτροπής Άποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) και του Υπουργείου Γεωργίας για την αντιμετώπιση της κρίσης της κτηνοτροφίας, εστιάζεται στην ανάπτυξη της λεγόμενης χωρικής κτηνοτροφίας, τόσο στις όρεινες περιοχές όσο και στις πεδινές, όπου μιά, περιορισμένη σε κλίμακα, μόνιμη ποιμενική κτηνοτροφία,

1. J. K. Campbell και Ph. Sherrard, *Modern Greece*, Λονδίνο 1968, σ. 322. Κ. Κωστής, *Άγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, Αθήνα 1987, σ. 126. Άλ. Κ. Μυλωνάς, *Η Άγροτική Νομοθεσία και η προταθείσα μεταρρύθμισή της*, Αθήνα 1922, σσ. 103-106.

2. Για να προστατεύσει τους κτηνοτρόφους από την εκμετάλλευση των ιδιοκτητών επέβαλε το ένοικιοστάσιο των βοσκών, το οποίο όμως κατήργησε η μετανοεμβριανή κυβέρνηση.

3. «Περί επιτάξεως θερινών λειβαδίων εν Μακεδονία και Θράκη προς εγκατάστασιν των κατά το 1922-23 διαχειμασάντων εν Δυτική Θράκη και Ανατολική Μακεδονία ποιμνίων», Έφημερίς της Κυβερνήσεως, τευχ. 1, αρ. φ. 127, 15/5/1923.

4. Κώδηξ «Θέμιδος» 1923, φ. 1, σσ. 650-653.

μέ βάση τὰ αἰγοπρόβατα, μποροῦσε νὰ συντηρηθεῖ ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκές. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἔγινε γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει στοὺς ἀγρότες ὁρισμένα βασικά εἶδη γιὰ τὴ διατροφή τους, ἀλλὰ καὶ γιατί τὸ συμπληρωματικὸ εἰσόδημα ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴ χωρικὴ κτηνοτροφία ἦταν γιὰ πολλές οἰκογένειες ἡ μοναδικὴ πηγὴ ἀποταμίευσης⁵.

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΒΟΣΚΩΝ

Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920 τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν, ἡ πιὸ συγκεκριμένα τὸ ζήτημα τῆς κυριότητος καὶ νομῆς τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν, ἔγινε ἰδιαίτερα πολὺπλοκο. Ἡ διαφωνία ποὺ προέκυψε ἀνάμεσα στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), ἡ ὁποία, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ προστασία τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν (ΚτΕ), ἀνέλαβε καὶ διεκπεραίωσε τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων –κυρίως τὴν ἀγροτικὴ– καὶ σὲ διάφορες ἀρχές τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ἐπηρέασε τὸ κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ status τῶν κτηνοτρόφων, δυσχέρανε τὴ συνεργασία τῶν κοινοτήτων μὲ τὴν ΕΑΠ, καὶ προκάλεσε προστριβὲς ἀνάμεσα στοὺς ντόπιους καὶ τοὺς πρόσφυγες.

Οἱ βοσκὲς στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Δυτικὴ Θράκη, ποὺ ἀποτελοῦσαν κοινοτικὴ ἰδιοκτησία χωριῶν ποὺ κατοικοῦνταν ἀπὸ Μουσουλμάνους ἢ Σλαβόφωνους (Βουλγάρους) ποὺ ἀνταλλάχθηκαν ἢ μετανάστευσαν στὸ διάστημα 1912-1924, περιῆλθαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφυγικῶν ὁμάδων, πολλὲς ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκὲς οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν προηγουμένως σὲ ἀνταλλαγέντες Μουσουλμάνους καὶ Σλαβόφωνους (Βουλγάρους) μεταβιβάστηκαν ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ δημόσιο στὴν ΕΑΠ, ὡς ἐγγύηση γιὰ τὴ χορήγηση τοῦ πρώτου προσφυγικοῦ δανείου.

Οἱ κοινοτικὲς βοσκὲς τῶν πρώην μουσουλμανικῶν κοινοτήτων στὴ Μακεδονία εἶχαν περιέλθει ἀρχικά, ὡς ἀνταλλάξιμα κτήματα, στὴ δικαιοδοσία τῆς Ὑπηρεσίας Ἀνταλλαγῆς καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἓνα μέρος μεταβιβάστηκε στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα. Τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, ὥστόσο, ὑποστήριξε πὼς ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἦταν λανθασμένη ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως, γιατί δὲν ὑπῆρξε ποτὲ διακοπὴ τῆς κοινοτικῆς ζωῆς, ἐφόσον τὰ χωριά εἶχαν ἐποικισθεῖ μὲ νέους πρόσφυγες κατοίκους πρὶν ἢ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ μεταναστεύσεως τῶν πρώην κατοίκων τους. Τὸ ἄρθρο 1 τοῦ Νόμου 2074/13-3-1920 περὶ τῶν κοινοτικῶν γαιῶν στὶς Νέες Χῶρες καθόριζε:

5. Κ. Κωστῆς, ὁ.π., σ. 124-130. Ἀλ. Κ. Μυλωνᾶς, ὁ.π. Γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ζώων καὶ τὴν ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς ἐγκαταστημένης χωρικῆς κτηνοτροφίας ἡ ΕΑΠ ἐνθάρρυνε τὴν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν μὲ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ διανομὴ σπόρων σὲ πρόσφυγες.

Οί πλατεῖες, οί τόποι ἀγορῶν καί πανηγύρεων, οί ἄλωνότοποι καί οί βοσκήσιμες γαῖες, οί εἰς κοινὴν χρῆσιν ἀφείμενοι κατὰ τὸν Τουρκικὸν νόμον ... καθίστανται περιουσία τῶν συνοικισμῶν, ὑπὲρ τῶν κατοίκων τῶν ὁποίων εἶχαν ἀνέκαθεν προορισθῇ, παραχωρούμενοι εἰς τὴν πλήρη κατοχὴν αὐτῶν ἀναγνωριζομένων ὡς νομικῶν προσώπων. Βοσκήσιμοι γαῖαι προωρισμένοι ἀπὸ παλαιὰ ὑπὲρ τῶν κατοίκων δύο ἢ περισσοτέρων συνοικισμῶν ἐπικοίνως ... καθίστανται κοινὴ τῶν οἰκείων συνοικισμῶν περιουσία, παραχωρούμεναι στὴν πλήρη κυριότητα καί κατοχὴν αὐτῶν ἀδιαιρέτως.

Τὰ ἄρθρα 4 καί 6 τοῦ ἰδίου Νόμου καθόριζαν τὸν τρόπο χρήσεως τῶν βοσκήσιμων γαιῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ καί τὸ εἶδος τῶν ζώων τους, καθὼς ἐπίσης καί τὸ δικαίωμα τῆς κοινότητος νὰ ἐκμισθῶναι τὸ τυχὸν περίσσευμα τῶν βοσκήσιμων γαιῶν μὲ πλειοδοτικὴ δημοπρασία καί νὰ διαθέτει τὸ εἰσπραχθὲν ποσὸ γιὰ ἔργα κοινῆς ὠφελείας⁶. Ἐπομένως, οἱ νέες κοινότητες ἐξακολουθοῦσαν νὰ διατηροῦν τὰ δικαιώματα κυριότητος στὶς πρώην κοινοτικὲς βοσκὲς ὑπὸ τὰ γνωστὰ ὅρια καί τὴν ἔκτασή τους⁷.

Μετὰ τὸ 1925 οἱ κοινοτικὲς βοσκὲς διεκδικοῦνται τουλάχιστον ἀπὸ τέσσερις ἀρχές: 1) Ἀπὸ τὴν ΕΑΠ: οἱ ὑπηρεσίαι τῆς ΕΑΠ κρατοῦσαν τὸ μεγαλύτερο δυνατὸν μέρος ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκὲς, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι θὰ τὶς χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες τῶν ἐγκατεστημένων προσφύγων γιὰ τὴν ἐκτροφή τῶν ζώων τους, καί γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τὶς μετατρέψουν σὲ καλλιεργήσιμα χωράφια καί νὰ τὰ διανείμουν στοὺς πρόσφυγες, ὥστε ὁ κάθε προσφυγικὸς κλῆρος νὰ γίνῃ ἐπαρκής, γιὰτὶ ὁ μέσος κλῆρος, ποὺ δὲν ὑπερέβαινε τὰ 35 στρ., σὲ πολλὰς περιοχὰς δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴ συντήρηση μιᾶς προσφυγικῆς οἰκογένειας. 2) Ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν, ὡς περιουσία τῶν κοινοτήτων στὴν περιφέρεια τῶν ὁποίων ἀνῆκαν. Ἐπειδὴ ὁμως τὸ Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν δὲν ἤθελε νὰ φανεῖ ὅτι διαφωνοῦσε ὡς πρὸς τὴν οὐσία τοῦ θέματος μὲ τὴν ΕΑΠ, ὑποστήριζε ὅτι ἡ παραχώρηση τῶν βοσκῶν στὶς κοινότητες ἀπέβλεπε σὲ σκοποὺς παρόμοιους μὲ ἐκείνους τῆς ΕΑΠ, δηλ. πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν ἐξυπηρέτηση, σύμφωνα μὲ τὶς τοπικὲς συνήθειες, τῶν ἀναγκῶν τῆς κτηνοτροφίας τῶν κοινοτήτων. Τὸ τυχὸν περίσσευμα γαιῶν θὰ τὸ ἐκμίσθωναν οἱ κοινότητες, κατόπιν δημοπρασίας, σὲ μετακινούμενους κτηνοτρόφους καί θὰ διέθεταν τὰ ἔσοδα γιὰ κοινωφελεῖς σκοποὺς ἀνταποκρινόμενους στὶς συλλογικὲς ἀνάγκες τῆς κοινό-

6. Χ. Ἀ. Κοσσύβας, *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικῶν καὶ ἀνταλλαξίμων ἀκινήτων*, Ἀθήνα 1928, σσ. 356-359.

7. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν ἐγιναν δεκτὲς καί ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας καί ἀπὸ τὸ πολιτικὸ Γραφεῖο μετὰ τὴ σύμφωνη γνώμοδότηση τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου (ὑπ. ἀρ. 184 τῆς 26-1-1926).

τητας⁸. 3) Ἀπὸ τὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, ὡς δημόσιες γαῖες. Στὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε ἐπὶ Παγκάλου «ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐνισχύσεως καὶ ἀνασυγκροτήσεως τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας», ἀνατέθηκε ἡ διοίκηση καὶ διαχείριση τῶν δημοσίων κτημάτων, ἡ ὁποία μέχρι τότε ἦταν ἀρμοδιότητα τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας⁹. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα χαρακτήρισε δημόσια κτήματα τὶς βοσκὲς στὶς ὁποῖες δὲν εἶχε γίνει πραγματικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων καὶ τὶς διεκδίκησε γιὰ λογαριασμὸ της. 4) Ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Μὲ τὸ Νομοθετικὸ Διάταγμα τῆς 15/5/1926 περιῆλθαν στὴν κυριότητα τῆς ΕΑΠ ὅλα τὰ κτήματα στὰ ὁποῖα εἶχε ἐγκαταστήσει πρόσφυγες, ἡ εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ τοὺς ἐγκαταστήσει¹⁰. Τὸ δημόσιο ἔχασε τὸ δικαίωμα νὰ ἀναμειγνύεται στὴ διαχείριση τῶν κτημάτων αὐτῶν. Μὲ τὸ ἀνωτέρω Ν.Δ. ἀκυρώθηκε καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς ἐγκυκλίου (ἀρ. 112057) τοῦ 1925, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ δημόσιο, καὶ συγκεκριμένα ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, μποροῦσε νὰ διαχειρίζεται τμήματα τῶν κτημάτων ποὺ εἶχαν χορηγηθεῖ στὴν ΕΑΠ γιὰ προσφυγικὴ ἐγκατάσταση καὶ τὰ ὁποῖα δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες¹¹.

Παρόλα αὐτά, οἱ οἰκονομικοὶ ἔφοροι τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας μὲ ἐντολὴ τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμυνας, νοίκιασαν, κατόπιν δημοπρασίας, σὲ κτηνοτρόφους κτήματα, τὰ ὁποῖα εἶχαν παραχωρηθεῖ γιὰ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων. Ἡ ΕΑΠ διαμαρτυρήθηκε καὶ ζήτησε νὰ παύσει τὸ δημόσιο νὰ ἀναμειγνύεται στὰ κτήματα ποὺ εἶχαν μεταβιβασθεῖ σ' αὐτὴν «κατ' ἀπόλυτον κυριότητα» καὶ νὰ γίνουν ἀπολύτως σεβαστὰ τὰ δικαιώματά της σύμφωνα μὲ τὸ Πρωτόκολλο τῆς Γενεύης. Ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς ΕΑΠ, Sir John Campbell, ἐξήγησε ὅτι σὲ ἀρκετὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, στὶς ἐκτάσεις ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στοὺς ἀγροτικῶς ἐγκαταστημένους πρόσφυγες περιλαμβάνονταν καὶ τμήματα ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη γιὰ καλλιέργεια ἢ γιὰ κτηνοτροφικὴ ἐκμετάλλευση, λόγω τοῦ ἀνεπαρκοῦς ἐφοδιασμοῦ τῶν προσφύγων μὲ σπόρους, ἐργαλεῖα καὶ ζῶα, καὶ τῆς προσωρινῆς οἰκονομικῆς ἀδυναμίας τους, ἡ διότι ἀφήνονταν σὲ ἐτήσια ἢ διετὴ ἀγρανάπαυση. Ὡστόσο, τόνισε ὅτι τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν παραπάνω

8. Θρ. Πετμεζᾶς πρὸς ΕΑΠ, Ἀθήνα 6/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 59003.

9. Βλ. «Περὶ συστάσεως Ἀεροπορικῆς Ἀμύνης», Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τευχ. 1, ἀρ. φ. 228, 31/8/1925.

10. «Περὶ μεταβιβάσεως δικαιωμάτων κυριότητος κ.λπ. ἐπὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι κειμένων ἀγροτικῶν κτημάτων κ.λπ. εἰς τὴν Ε.Α. Προσφύγων», Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τευχ. 1, ἀρ. φ. 164, 22/5/1926.

11. Ἀ. Ἀναστασιάδης, Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, 16/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 151629.

ἐκτάσεων περιλαμβάνονταν στους νόμιμους κλήρους, πού είχαν χορηγηθεῖ προσωρινά στους πρόσφυγες, καὶ ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐπάρκεια τῶν κλήρων. Ἡ ΕΑΠ, «ὡς ἀπόλυτος κύριος καὶ νομεύς», εἶχε προβεῖ νομίμως στὴν ἐκμίσθωση τῶν ἐκτάσεων αὐτῶν καὶ χρησιμοποιοῦσε τὰ μισθώματα γιὰ κοινωφελῆ ἔργα ὑπὲρ τῶν συνοικισμῶν τοὺς ὁποίους ἀνῆκαν οἱ ἐκτάσεις αὐτές¹².

Τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας, θεωρώντας ἀπολύτως νόμιμες τὶς ἐνέργειες τῆς ΕΑΠ, συνέστησε στὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα νὰ ἀπαγορεύσει ὁποιαδήποτε ἀνάμειξη τῶν οἰκονομικῶν ἐφόρων στὰ κτήματα πού εἶχαν χορηγηθεῖ στὴν ΕΑΠ¹³. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα ὁμως ἐξακολούθησε νὰ ἀναμειγνύεται στὴ διαχείριση βοσκησίμων ἐκτάσεων, τὶς ὁποῖες ἡ ΕΑΠ ἐκμίσθωνε σὲ μὴ πρόσφυγες κτηνοτρόφους, προβάλλοντας τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἔργο τῆς ΕΑΠ ἦταν ὁ ἐποικισμὸς τῶν προσφύγων καὶ ὄχι ἡ ἐκμίσθωση τῶν παραχωρηθέντων σὲ αὐτὴν ἀκινήτων. Ὁ πρόεδρος τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμυνας στὴν ἀλληλογραφία μὲ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ὑποστήριξε ὅτι ὅπου δὲν εἶχε γίνει διανομὴ καὶ ἐκμετάλλευση τῶν κτημάτων ἀπὸ πρόσφυγες, τὸ δημόσιο θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴ νομὴ τῶν δημοσίων κτημάτων, πού ἀνῆκαν προηγουμένως σὲ Μουσουλμάνους ἢ Βουλγάρους, καὶ αὐτὸ νὰ ἀποφασίζει ἂν θὰ δοθοῦν στὴν ΕΑΠ ἢ σὲ τρίτον γιὰ ἓναν ἐπιπλέον λόγο. Τὸ ἐλληνικὸ κράτος –καὶ ὄχι ἡ ΕΑΠ– ὤφειλε νὰ ἀποζημιώσει τοὺς πρώην ἰδιοκτῆτες τους, σύμφωνα μὲ τὶς συνθήκες ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν. Ἔτσι, ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα ἔδωσε ἐντολὴ στὶς ἐπαρχιακὲς ὑπηρεσίες νὰ παραδίνουν στὴν ΕΑΠ μόνο τὶς ἐκτάσεις, στὶς ὁποῖες εἶχε γίνει πραγματικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, καὶ νὰ ἐνοικιάζουν τὶς ὑπόλοιπες, στὶς ὁποῖες εἶχε γίνει μερικὴ ἢ καθόλου ἐγκατάσταση γιὰ λογαριασμὸ τῆς¹⁴.

Ἡ ἀσυνεννοησία καὶ ἀντιδικία ἀνάμεσα στὶς ὑπηρεσίες τῆς ΕΑΠ καὶ τὸ ἐλληνικὸ δημόσιο ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀποθαρρυντικὴ καὶ ἐπιζήμια γιὰ τὴν κτηνοτροφία. Οἱ οἰκονομικοὶ ἔφοροι στὴ Δυτικὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη ζήτησαν ἀπὸ τοὺς κτηνοτρόφους, τοὺς ὁποίους ἡ ΕΑΠ εἶχε ἤδη ἐκμισθώσει τὰ διαφιλονικούμενα βοσκοτόπια, νὰ πληρώσουν δεῦτερο ἐνοίκιο στὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἐξώσεως. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ὁμοίως προέβη σὲ δημοπρασία κτημάτων πού εἶχαν ἤδη ἐκμισθωθεῖ σὲ κτηνοτρόφους.

Οἱ συνέπειες ἦταν καταστροφικές. Πολλοὶ κτηνοτρόφοι ἐξώστηκαν,

12. Sir John Campbell πρὸς τὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, 23/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 37512.

13. Ἀ. Ἀναστασιάδης, Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, 16/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 151629.

14. Ζ. Παπαθανασίου, Πρόεδρος τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμυνας, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων, πρὸς Ὑπουργὸ Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, Ἀθήνα 10/1/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 29240.

χρεωκόπησαν, ή φυλακίστηκαν έπειδή δέν πλήρωσαν και τó δεύτερο ένοίκιο. Τόν Ιανουάριο του 1928 ό Γενικός Διοικητής Έποικισμού Μακεδονίας, Ί. Καραμάνος ανέφερε στον αντιπρόεδρο της ΕΑΠ Sir John Hope Simpson ότι πάνω από χίλιοι κτηνοτρόφοι, οί περισσότεροι από τούς όποιους ήταν ένοικιαστές της ΕΑΠ, είχαν φυλακιστεί, έπειδή άρνήθηκαν νά καταβάλουν και δεύτερο ένοίκιο. Η παρακάτω περίπτωση είναι αντιπροσωπευτική και άναδεικνύει τήν περιπλοκότητα του θέματος. Ο Σαραμάνδρος, ένας κτηνοτρόφος που είχε δύο χιλιάδες πρόβατα, νοίκιαζε για πολλά χρόνια χειμερινές βοσκές στην περιοχή του Κιλκίς. Τό Νοέμβριο του 1928 ή Έθνική Τράπεζα ξαφνικά, μετά από δημοπρασία για τις βοσκές που χρησιμοποιούσε, του ζήτησε νά πληρώσει ένοίκιο 167 δρχ. τó κεφάλι, ποσό δυσβάσταχτο και σχεδόν άδύνατο νά τó εξασφαλίσει τή συγκεκριμένη μάλιστα έποχή του έτους, όπως σχολιάζει ό Καραμάνος. Έπειδή δέν ήταν δυνατόν νά βρεϊ άλλο μέρος για νά διαχειμάσει τó κοπάδι του, αναγκάστηκε νά πουλήσει τά μισά πρόβατά του, για νά πληρώσει τó ποσό και νά μñ πάει φυλακή¹⁵.

Τόν Δεκέμβριο του 1926 ό αντιπρόεδρος της ΕΑΠ ζήτησε τήν παρέμβαση του Έπουργείου Έξωτερικών, προκειμένου νά διευθετηθεί ή διαφορά και νά παύσει ή Αεροπορική Άμυνα νά παρενοχλεί τούς μισθωτές κτηνοτρόφους¹⁶. Ωστόσο, παρόλο που τó Έπουργείο Έξωτερικών δικαίωσε τήν ΕΑΠ και ζήτησε από τήν Αεροπορική Άμυνα νά έναρμονίσει τις ένέργειές της με τó ΝΔ του 1926¹⁷, ή Αεροπορική Άμυνα δέν συμβιβάστηκε και ζήτησε νά ρυθμιστεί τó ζήτημα με άπόφαση του Έπουργικού Συμβουλίου, πρόταση με τήν όποία συμφώνησε και ή ΕΑΠ¹⁸.

Με τήν ανάληψη του Έπουργείου Γεωργίας από τόν Άλ. Παπαναστασίου, και τήν επίμονη μέριμνά του για τά άγροτικά και προσφυγικά ζητήματα, θά ένταθούν οί ένέργειες εκ μέρους της κυβέρνησης για τήν επίλυση του προβλήματος των κοινοτικών βοσκών και τήν άπεμπλοκή της ΕΑΠ. Ο Παπαναστασίου ζήτησε από όλες τις ένδιαφερόμενες άρχές νά όρίσουν αντιπροσώπους για νά συζητηθεί σέ κοινή σύσκεψη υπό τó Έπουργείο Γεωργίας τó ζήτημα των βοσκών¹⁹. Στις άρχές Μαρτίου ό Hill και ό Α. Πάλλης, εκ μέ-

15. «Notes on a conversation between A. Papadatos, Undersecretary of state, and the Council of the RSC, at the Offices of the Commission in the morning of the 15th January 1929», Α.ΚτΕ, C.125. J.H.S. Private Files of John Hope Simpson.

16. Sir John Campbell προς Έπουργείο Έξωτερικών, Αθήνα 22/12/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 40912.

17. Έπουργείο Έξωτερικών προς Αεροπορική Άμυνα, Έπουργείο Γεωργίας, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Αθήνα 5/1/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 150025.

18. John Hope Simpson προς Έπουργείο Γεωργίας, 8/2/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 2971.

19. Άλ. Παπαναστασίου προς Έπουργείο Έξωτερικών, 21/2/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 175653 .

ρους της ΚτΕ και της ΕΑΠ, συζήτησαν το πρόβλημα των διαφιλονικούμενων εκτάσεων και με τον ύπουργο Έσωτερικῶν Γ. Μαρή. Ὁ Μαρής υποστήριξε ὅτι, ἐφόσον οἱ ἐκτάσεις αὐτές εἶχαν χαρακτηριστεῖ κοινοτική περιουσία, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριλαμβάνονται στὰ δημόσια ἢ ἀνταλλάξιμα κτήματα ποὺ μεταβίβασε ἡ ἐλληνική κυβέρνηση στὴν ΕΑΠ, οὔτε νὰ διαχειρίζεται ἡ τελευταία τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἐνοικίασή τους. Ἐπιπλέον, διευκρίνισε ὅτι, σύμφωνα με τὸν ἰσχύοντα νόμο (Ν. 2074/13-3-1920), οἱ προσφυγικὲς κοινότητες εἶχαν ἴσα δικαιώματα μετὰ τὶς κοινότητες τῶν ντόπιων ὅσον ἀφορᾷ τὴ διαχείριση τῆς κοινοτικῆς περιουσίας. Ἡ διάκριση ποὺ ἴσχυε σὲ βάρος τους, ἐφόσον οἱ ντόπιοι ἦταν ἐλεύθεροι νὰ διαχειρίζονται τὰ κοινοτικά ἔσοδα, ἐνῶ οἱ πρόσφυγες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ δέχονται τὴ διαχείριση τῆς ΕΑΠ, ἐκτὸς τοῦ ὅ,τι ἀντέβαινε τὴν ἀρχὴ τῆς κοινοτικῆς αὐτο-διοίκησης, ἀναπόφευκτα θὰ δημιουργοῦσε ἐπιπλέον προβλήματα καὶ θὰ προκαλοῦσε τὴν ἀντίδραση τῶν προσφύγων²⁰. Παρόλα αὐτά, ἀναγνώρισε στὴν ΕΑΠ τὸ δικαίωμα νὰ νέμεται κατὰ τὸ ἥμισυ τὴν κοινοτικὴ περιουσία στοὺς μικτοὺς (ντόπιων καὶ προσφύγων) οἰκισμοὺς, καὶ πρότεινε νὰ ψηφιστεῖ νέος νόμος. Τέλος, πρότεινε τὴ σύσταση ἐιδικῆς ἐπιτροπῆς μετὰ ἐκπροσώπους τῶν Ὑπουργείων Γεωργίας, Έσωτερικῶν καὶ τῆς ΕΑΠ, γιὰ νὰ συντάξουν καὶ νὰ ὑποβάλουν ἓνα κοινὰ ἀποδεκτὸ νομοσχέδιο στὴ Βουλὴ²¹.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1927 τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ἀποφάσισε ὅτι, ἀκόμη καὶ τὰ προορισθέντα γιὰ προσφυγικὴ ἐγκατάσταση κτήματα, ἔπρεπε νὰ παραδοθοῦν ἀπὸ τὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα στὴν ΕΑΠ μετὰ δικαίωμα νὰ τὰ νέμεται ὅπως ἐκείνη θὰ ἔκρινε²². Ἡ κατάσταση, ὥστόσο, σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης παρέμενε τόσο ὀξυμένη καὶ περίπλοκη, ὥστε ἡ κυβέρνηση ἀναγκάστηκε νὰ στείλει ὁδηγίες καὶ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κάθε περίπτωση ξεχωριστά.

20. Πράγματι, ὅπως ἀναφέρει σὲ ἔκθεσή του ὁ John Hope Simpson, ἀρκετὲς κοινότητες προσφύγων εἶχαν ξεσηκωθεί στὴ Μακεδονία κατὰ τῆς Ἐπιτροπῆς καί, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, εἶχαν ὑποβάλει καὶ μήνυση ἐναντίον της, τὴν ὁποία καὶ κέρδισαν. Α. ΚτΕ, C125, δ.π.

21. *Note on Pasture Lands*, 3/3/1928, Α. ΚτΕ, C127.

22. Ὁ Ἀλ. Παπαναστασίου ἀποφάσισε νὰ συγκρατήσῃ τὴν κατάσταση καὶ ἔστειλε τὴν ἀκόλουθη ἐντολὴ στὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα.

«...Πρὸς χάραξιν ἐνιαίας κατευθύνσεως εἰς τὰ ζητήματα τ' ἀφορῶντα προορισθέντα διὰ πρόσφυγας κτήματα, ἐνδείκνυται ὅπως ἡ ἐκτεθεῖσα ἀρχὴ ἐφαρμοσθῇ ἀπολύτως καὶ ἐπὶ τῶν προορισθέντων διὰ προσφυγικὴν ἐγκατάστασιν δημοσίων κτημάτων, ἐφ' ὧν δὲν δύναται νὰ χωρέσῃ ἀμφισβήτησις ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς παραδόσεως τῆς νομῆς τούτων εἰς τὴν Ε.Α.Π. καὶ ἀνασταλῇ πᾶσα ἐνέργεια ἀφορῶσα διαχείρισιν τοιούτων κτημάτων ὑπὸ τῶν ὀργάνων σας». Ἀλ. Παπαναστασίου πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, 4/4/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 20735. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, παρόλες τὶς ὑποσχέσεις (ὁ πρόεδρος της εἶχε δεσμευτεῖ «νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὰς ἀξιώσεις της ἐὰν ἡ κυβέρνησις ἔκρινε τοῦτο ἐπιβαλλόμενον καὶ ἐλάμβανε σχετικὴν ἀπόφασιν») ἐξακολούθησε τὴν ἀλληλογραφία καὶ τὴν πολιτικὴ της.

Ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς ΕΑΠ ἀποφάσισε τότε νὰ παραπέμψει τὸ θέμα στὸ Συμβούλιο τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν²³. Ἀπὸ τίς ἐκθέσεις ποὺ περιέχονται στὸ Ἀρχεῖο τῆς ΚτΕ προκύπτει ἡ ἀκόλουθη εἰκόνα. Ἡ ΕΑΠ εἶχε στὴ Μακεδονία τὴ διαχείριση σὲ ἑπτακόσιες μία κοινοτικὲς βοσκές. Ἀπὸ αὐτές, οἱ πεντακόσιες τριάντα ὀκτὼ ἀνῆκαν σὲ ἀμιγεῖς προσφυγικὲς κοινότητες, καὶ εἶχαν ἐτήσιο εἰσόδημα δώδεκα ἑκατομμύρια δραχμές, ποὺ ἡ Ἐπιτροπὴ τὸ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν κατασκευὴ ἔργων ὑποδομῆς. Μία δεύτερη κατηγορία ἀποτελοῦσαν δεκαῆξι βοσκές, μὲ εἰσόδημα ἑπτακόσιες περίπου χιλιάδες δραχμές, οἱ ὁποῖες δὲν ἀνῆκαν σὲ κοινότητες, γιατί ἦταν ἐντελῶς ἀκατάλληλες γιὰ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, ἀλλὰ τίς διαχειρίζοταν ἡ ΕΑΠ, γιατί τῆς εἶχαν χορηγηθεῖ ἀρχικὰ γιὰ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, ὡς ἐγγύηση γιὰ τὸ πρῶτο προσφυγικὸ δάνειο. Τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τίς βοσκές αὐτές, στίς ὁποῖες δὲν ἐπρόκειτο νὰ γίνεи ἐγκατάσταση προσφύγων, τὰ διέθετε ἡ ΕΑΠ στὴ Γενικὴ Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν κατασκευὴ δρόμων, σχολείων, πλατειῶν κ.λπ. σὲ προσφυγικοὺς οἰκισμοὺς. Ἄλλες τριάντα τέσσερις βοσκές ἀνῆκαν σὲ μικτὲς κοινότητες, ἀλλὰ τὴ νομὴ τους τὴν εἶχε κατ' ἀποκλειστικότητα ἡ ΕΑΠ, ἐνῶ δεκαεννέα βοσκές, ποὺ ἀνῆκαν σὲ μικτὲς ἐπίσης κοινότητες, εἶχαν δοθεῖ ἀρχικὰ στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ ἀπὸ αὐτὴν διατέθηκαν στὴν ΕΑΠ. Στὴν τελευταία κατηγορία ἀνῆκαν ἐνενήντα τέσσερις βοσκές ποὺ ἀποτελοῦσαν κοινοτικὴ περιουσία πενήντα δύο κοινοτήτων, μικτῶν καὶ ἀμιγῶς προσφυγικῶν, ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀντιδικία μὲ τὴν ΕΑΠ καὶ διεκδικοῦσαν γιὰ λογαριασμό τους τὴ διάθεση τῆς κοινοτικῆς περιουσίας²⁴.

Οἱ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις ποὺ εἶχαν οἱ ἀντιδικίες τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν ἀναδεικνύονται στίς παρακάτω ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέρονται στίς ἐκθέσεις τῶν μελῶν τῆς ΕΑΠ. Οἱ κτηνοτρόφοι ποὺ εἶχαν νοικιάσει ἀπὸ τὴν ΕΑΠ βοσκές στὴ Δράμα (Καλαμπάκα) καὶ στὸ Σιδηρόκαστρο (Μακρινίτσα), μετὰ ἀπὸ μὴνυση τῶν κοινοτήτων στίς ὁποῖες ἀνῆκαν οἱ βοσκές, ὁδηγήθηκαν στὰ δικαστήρια καί, τελικά, φυλακίστηκαν, γιατί ἀρνήθηκαν νὰ καταβάλουν καὶ ἄλλο ἐνοίκιο στίς κοινότητες, στίς ὁποῖες τὸ δικαστήριον ἀναγνώρισε τὸ δικαίωμα κυριότητος καὶ νομῆς τῶν βοσκῶν.

Παρόμοιο, ἀλλὰ ἀκόμη πιὸ σύνθετο ἦταν τὸ πρόβλημα μὲ τίς βοσκές σὲ

23. There may possibly be a question as to our rights in communal pastures, as to which we are having a good deal of difficulty with the government at the moment. It seems to me undoubted that we shall have to inform the government that unless the matter is decided to our satisfaction before the next meeting of the League of Nations, we shall be compelled to take the matter there for decision, under article XII of the [Geneva] Protocol which empowers us to do this. John Hope Simpson to Felkin, 19/1/1928, A. ΚτΕ, C127.

24. *Note on the Pastures in Macedonia*, 18/1/1928, A. ΚτΕ, C127.

μικτούς οίκισμούς. Π.χ. στην Καβάλα, όπου οι κτηνοτρόφοι που νοίκιασαν από την ΕΑΠ βοσκές ανάμεσα στην κοινότητα της Ήρακλείτσας, άμιγως προσφυγική, και στην παλαιά κοινότητα Κίναρι, ταλαιπωρούνταν επί μήνες, γιατί οι αντίδικοι προσβάλανε τη μία δικαστική απόφαση μετά την άλλη. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε και μία ακόμη περίπτωση, ή οποία είναι χαρακτηριστική της κατάστασης που επικρατούσε στην ύπαιθρο της Μακεδονίας κατά τη δεκαετία του 1920. Στην περιοχή του Λαγκαδά, όπου πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν και καλλιέργησαν κτήματα κοινοτικά με έντολή της ΕΑΠ, μηνύθηκαν από τους ντόπιους κατοίκους που τα θεωρούσαν δική τους περιουσία και δεν ήταν διατεθειμένοι να επιτρέψουν στους πρόσφυγες να τα καλλιεργήσουν²⁵.

Για τη Δυτική Θράκη δεν έχουμε τόσο λεπτομερή στοιχεία, γιατί οι πίνακες με τα διαφιλονικούμενα κτήματα που διαχειριζόταν ή ΕΑΠ δεν υπάρχουν στους σχετικούς φακέλους. Έπειδή οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης εξαιρέθηκαν από την υποχρεωτική ανταλλαγή, όλα τα κτήματα που είχαν μεταβιβαστεί από το κράτος στην ΕΑΠ (με βάση το ΝΔ του 1926) ήταν δημόσια (ή διαχειριζόμενα υπό του δημοσίου) και, ως εκ τούτου, ή Αεροπορική Άμυνα τα διεκδικούσε στο σύνολό τους. Τα κτήματα αυτά αποτελούνταν από τα κυρίως δημόσια κτήματα (που ήταν ελάχιστα), και από «εγκαταλελειμμένα» κτήματα Βουλγάρων και Μουσουλμάνων που είχαν μεταναστεύσει από την περιοχή στη διάρκεια της δεκαετίας 1912/23. Επίσης υπήρχαν και μερικά απαλλοτριωθέντα υπό του κράτους αγροκτήματα προς εγκατάστασιν προσφύγων, αλλά αυτά ήταν ελάχιστα²⁶. Τα «εγκαταλελειμμένα» μουσουλμανικά αποτελούσαν τη σπουδαιότερη, από άποψη έκτασης, κατηγορία και τα περισσότερα βρίσκονταν στις παραμεθόριες περιοχές²⁷. Τα

25. Ο.π.

26. Η Αεροπορική Άμυνα δηλώνει ότι γνώριζε δύο μόνο περιπτώσεις τέτοιων απαλλοτριωθέντων κτημάτων.

27. «Αί Έποικιστικάι υπηρεσίαι Θράκης εις τούς αποσταλέντας ήμιν πίνακας [τούς συνταχθέντας υπό της ΕΑΠ] περιέλαβον μεγάλας εκτάσεις, και δη Μουσουλμανικάς, έφ' ών ουδεμία έγένετο εγκατάστασις, επί τη προσδοκία μελλοντικής εγκαταστάσεως ή επί τῷ σκοπῷ εκμεταλλεύσεως τών εκτάσεων τούτων δι' ανάγκας γειτονικῶν εγκαταστάσεων προσφύγων. Τοιαῦτα κτήματα εισίν π.χ. αἱ βοσκαί περιφερείας Σουφλίου «Ξηροδένδρου και Τσαλίκιοι», αἱ βοσκαί περιφερείας Όρεστιάδος «Όρμένιον» «Φτελιά», «Δίκαια», «Πές-τεπέ», «Έδεδέκιοι», «Χάνδακας», ή βοσκή της περιφερείας Κομοτινής, ή Ίμλιακ κ.λπ. Επίσης περιέλαβον έν τοῖς αὐτοῖς πίναξιν έξ ολοκλήρου εκτάσεις, εις ελάχιστον μέρος τών οποίων έγένετο εγκατάστασις προσφύγων, ώστε κατά τὸ πλείστον μέρος νά περισεύσωσι και νά μή χρησιμοποιῶνται δι' ὄν σκοπὸν παρεχωρήθησαν.» Ζ. Παπαθανασίου, Α. Α, Δ. Κτημάτων, πρὸς Υπουργεῖο Γεωργίας, Δ/ση Έποικισμού, 10/1/1927, αρ. 579, ΑΥΕ, 1927/Α/4.

κτήματα αυτά είχαν χορηγηθεί από το κράτος στην ΕΑΠ για να έποικισθούν με πρόσφυγες, ώστε να εξυπηρετηθεί ή πολιτική και έθνική επιδίωξη που διαπνέει το όλο πρόγραμμα της αγροτικής εγκατάστασης προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη, που ήταν ή κατοχύρωση των περιοχών αυτών και ή ενίσχυση των βορείων και ανατολικών συνόρων. Μεγάλα τμήματα των κτημάτων αυτών δεν είχαν καλλιεργηθεί ακόμη από πρόσφυγες μέχρι το 1927, λόγω έλλειψης σπόρων και εξοπλισμού, ή, το πιθανότερον, γιατί οί περισσότεροι πρόσφυγες προτιμούσαν άλλα μέρη και απέφευγαν την εγκατάσταση σε ύψηλης στρατηγικής σημασίας περιοχές, όπου ο κίνδυνος του πολέμου εξακολουθούσε να είναι όρατός. Η ΕΑΠ νοίκιαζε τα κτήματα αυτά σε μη πρόσφυγες κτηνοτρόφους, αλλά ή 'Αεροπορική 'Αμυνα, ακολουθώντας μια πείσμονα, κοντόφθαλμη τακτική, και επιχειρηματολογώντας υπέρ των οικονομικών συμφερόντων του δημοσίου²⁸ –δηλ. του ταμείου της– απαιτούσε ενοίκιο από τους κτηνοτρόφους και προκαλούσε έτσι σοβαρά προβλήματα τόσο στην κτηνοτροφία, ή οποία διήνυε μία μακρά περίοδο κρίσης, όσο και στο πρόγραμμα του έποικισμού των Νέων Χωρών, την περίοδο που οί πόροι του πρώτου προσφυγικού δανείου είχαν αρχίσει να εξαντλούνται και ή κυβέρνηση προσπαθούσε να εξασφαλίσει ένα δεύτερο δάνειο.

Για να ρυθμιστεί το ζήτημα της νομής των βοσκών σε μικτούς ή γειτονικούς συνοικισμούς, οί υπηρεσίες του Έποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας έστειλαν έντολές στα κατά τόπους γραφεία, με τις όποιες προσδιορίσαν τις βοσκές για την κτηνοτροφία των προσφύγων. Το 1928 ο πρωθυπουργός Έ. Βενιζέλος συνέστησε στην ΕΑΠ, την 'Αεροπορική 'Αμυνα, την 'Εθνική Τράπεζα και στους διευθυντές των Έποικιστικών Γραφείων να μη γίνει δημοπρασία, όπως ήταν ή διαδικασία μέχρι τότε, για τα ενοικιαζόμενα λειβάδια, αλλά να δοθούν στους ίδιους κτηνοτρόφους που τα είχαν κατά το λήξαν κτηνοτροφικό έτος, ώστε να περιορισθεί ή εκμετάλλευση σε βάρος των μικρών κυρίως κτηνοτρόφων με την αύξηση των μισθωμάτων των βοσκών.

Το Υπουργείο Γεωργίας επιπλέον όρισε να χρησιμοποιούν τις ίδιες βοσκές για τα ζώα τους οί παλαιοί κτηνοτρόφοι και οί πρόσφυγες. Έπειδή όμως οί διαθέσιμες βοσκές δεν ήταν επαρκείς για τα πρόβατα και των προσφύγων και των παλαιών κτηνοτρόφων, προκλήθηκαν συγκρούσεις και προστριβές μεταξύ των δύο ομάδων σε πολλές περιοχές. Το πρόβλημα συζητήθηκε στη Βουλή, όπου έγινε απ' όλους αποδεκτό ότι, όσο εκκρεμούσε ή έκκα-

28. «... Η 'Α. 'Α. ούδαμώς υπετίμησε την αξίαν του έργου της αποκαταστάσεως των προσφύγων. 'Αλλά θεματοφύλαξ και διοικητής της δημόσιας περιουσίας δεν ήδυνήθη να πεισθῇ και συνεπώς δεν αποδέχεται και τώρα ότι ή αξίωσις της Ε.Α.Π. περί εκμεταλλεύσεως διά δημοπρασιών κτημάτων αγροτικών και αστικών εύρίσκει οίονδήποτε έρεισμα εις διατάξεις συμβάσεων ή κειμένων νόμων.» δ.π.

θάριση τῆς νομικῆς καταστάσεως τῶν βοσκῶν, δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἡρεμία καὶ νὰ ἐπιβιώσουν οἱ μικροὶ κυρίως κτηνοτρόφοι²⁹.

Ὁ ἀγροτιστὴς Σ. Ἀνθρακόπουλος παρουσίασε τὶς θέσεις ποὺ εἶχαν προκύψει στὸ πρόσφατο ἀγροτικὸ συνέδριο, στὸ ὁποῖο ἐπισημάνθηκε ὅτι δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ὑπάρξει νομαδικὴ κτηνοτροφία, ὅπου εἶχε γίνει ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, γιατί δὲν μπορούσαν νὰ συνυπάρξουν καὶ τὰ δύο³⁰. Τόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ προβλήματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ νὰ λάβει ἡ πολιτεία συγκεκριμένα μέτρα, γιὰ νὰ γίνει ἡ κτηνοτροφία ἀπὸ νομαδικὴ σὲ σταυλική.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1929, ἐνόψει καὶ τῆς ἐπικείμενης διάλυσης τῆς ΕΑΠ, ἄρχισαν καὶ πάλι οἱ διαβουλεύσεις γιὰ τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν. Σὲ μία συνάντηση μεταξὺ τοῦ Συμβουλίου τῆς ΕΑΠ, τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς κυβερνήσεως, Ἀ. Παπαδάτου καὶ τοῦ Γενικοῦ Διευθυντῆ Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας, Ἰ. Καραμάνου, ὁ Παπαδάτος ἀνέπτυξε τὶς θέσεις τῆς κυβέρνησης καὶ τόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναγνωριστεῖ τὸ δικαίωμα κατοχῆς καὶ νομῆς τῶν βοσκῶν στὶς κοινότητες (παλαιᾶς καὶ προσφυγικῆς ἀδιακρίτως) καθότι «συνέφερε στὸ κράτος νὰ εἶναι πλούσιες οἱ κοινότητες καὶ νὰ μποροῦν ἀπὸ μόνες τους νὰ ξοδεύουν γιὰ τὸ συλλογικὸ ὄφελος, καὶ νὰ ἀναλαμβάνουν τὴν κατασκευὴ σχολείων, ἐκκλησιῶν κ.λπ.». Ἡ κυβέρνηση ἐν συνεχείᾳ ἔστειλε ἐγκύκλιο μὲ ὁδηγίες πρὸς ὅλους τοὺς ἐνδιαφερόμενους γιὰ προσωρινὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος καὶ ἀνέθεσε σὲ ἐπιτροπὴ τὴ μελέτη τοῦ προβλήματος, γιὰ νὰ τὸ ἐπιλύσει ὀριστικά. Γιὰ νὰ προστατεύσει τοὺς κτηνοτρόφους, ἀπαγόρευσε γιὰ μία πενταετία τὶς ἐξώσεις ἀπὸ βοσκῆς ποὺ εἶχαν ἐκμισθωθεῖ εἴτε ἀπὸ τὴν ΕΑΠ, τὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα ἢ τὶς κοινότητες³¹.

Ὡστόσο, ἡ νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν δὲν ἐγίνε παρὰ τὸ 1932, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε διαλυθεῖ ἡ ΕΑΠ καὶ τὰ δικαιώματά της εἶχαν περιέλθει στὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας καὶ στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα³². Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι μέχρι τὸ 1932 εἶχε γίνει ὀριστικὴ διανομὴ σὲ ἀρκετοὺς οἰκισμούς, γεγονὸς ποὺ ἐπέτρεψε καὶ τὴν ὀριστικοποίησιν τοῦ καθεστώτος τῶν κοινοτικῶν κτημάτων. (Οἱ κτηματογραφήσεις

29. Συνεδρίαση τῆς Βουλῆς 22/11/1928. Βλ. ἀγόρευση τοῦ βουλευτοῦ Εὐθυμιάδη.

30. Ὁ Σ. Ἀνθρακόπουλος, σχολιάζοντας τὴν διαταγὴ τοῦ Βενιζέλου γιὰ τὴ χρῆση τῶν βοσκῶν τῶν συνεταιρισμῶν, εἶπε ὅτι τὸ μέτρο ἀδικεῖ τὸν ἀγροτικὸ κόσμος: «Ἡ περισυνὴ κατάστασις ἐνὸς λειβαδιοῦ μειοῦται ὑπὸ ἔποψιν βοσκῆς. Εἰς τοὺς προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς μετεβλήθησαν ἄρδην οἱ ὅροι τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ εἶνε προφανὲς ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἐπανέλθουν οἱ ἴδιοι κτηνοτρόφοι.» Ἐφ. *Μακεδονία* 23/11/1928.

31. Νόμος 4818 τῆς 14/16 Ἰουλίου 1930, «Περὶ ἐνοικιοστασίου βοσκῶν», *Κώδης τῆς Δικαστικῆς Ἐφημερίδος Θέμις*, 1930, Ἀθήνα 1930, σ. 505.

32. Σύμφωνα μὲ τὴ Συμφωνία Παπαδάτου - Eddy (1930).

και οι όριστικές διανομές άρχισαν ούσιαστικά από το καλοκαίρι του 1927)³³. Μεταβιβάστηκαν τότε στις κοινότητες, ως κοινοτικός κλήρος, χωρίς καταβολή τιμήματος ή άλλης αποζημιώσεως, όλες οι γαίες οι όποιες, κατά την όριστική διανομή άφέθηκαν «πρός κοινήν χρῆσιν τῶν ἐγκατασταθέντων προσφύγων και τῶν γηγενῶν» σέ κάθε οικισμό. Κάθε πρόσφυγας ή γηγενής κληροῦχος είχε το δικαίωμα νά βόσκει δωρεάν εντός της κοινοτικής βοσκῆς μέχρι είκοσι πέντε μικρά ζῶα και τέσσερα μεγάλα³⁴.

Έκτός από τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ή μετακινούμενη κτηνοτροφία στις βόρειες επαρχίες, ή εικόνα που παρουσιάζει ή χωρική κτηνοτροφία τῶν προσφύγων κατά τή μεσοπολεμική περίοδο είναι απογοητευτική. Σύμφωνα με τις στατιστικές, λίγο πριν από τή διάλυση της ΕΑΠ, το 40% τῶν προσφύγων δέν είχαν ζῶα όχι για έκτροφή αλλά ούτε για νά καλλιεργήσουν τὰ χωράφια τους³⁵. Οι λόγοι ήταν διάφοροι. Η ΕΑΠ είχε διανείμει στους πρόσφυγες, που ήταν εγκαταστημένοι στις όρεινές και παραμεθόριες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, αίγοπρόβατα που τὰ είχε εισαγάγει από τή Βουλγαρία και τή Ρουμανία. Τὰ περισσότερα (80%) χάθηκαν είτε γιατί δέν μπόρεσαν νά ἐγκλιματιστούν και άρρώστησαν, είτε γιατί οι πρόσφυγες –κυρίως όσοι ήταν από τὰ Μικρασιατικά παράλια– δέν ήταν πεπειραμένοι για νά τὰ συντηρήσουν, είτε γιατί όρισμένοι αναγκάστηκαν εξαιτίας της φτώχειας τους ή νά τὰ φᾶνε ή νά τὰ πουλήσουν για νά πληρώσουν τὰ χρέη τους³⁶. Έτσι, όταν διαλύθηκε ή ΕΑΠ το 1930, ή χωρική κτηνοτροφία τῶν προσφύγων ήταν πενιχρή και σέ πολλές περιπτώσεις άνύπαρκτη. Υπολογιζόταν ότι έπρεπε νά διατεθούν όγδόντα εκατομμύρια δραχμές για νά αντικατασταθούν τὰ ζῶα, ώστε νά θεωρείται πλήρης ό έξοπλισμός τῶν άγροτικῶς εγκατασταθέντων προσφύγων³⁷.

33. Πράγματι, ή άβεβαιότητα που επικρατούσε στις άγροτικές περιοχές για διάφορα ζητήματα σχετικά με τὰ όρια τῶν κλήρων κ.λπ. τροφοδοτούσε ένα κλίμα έντασης και άταξίας, καθώς προκαλούσε διαρκῶς και τήν άναβολή της ρύθμισης σχετικῶν ζητημάτων, όπως π.χ. το έξεταζόμενο στην παρούσα μελέτη. Για το θέμα αυτό ᾶς μου έπιτραπεί νά παραπέμψω στη διατριβή μου *The Rural Settlement of Greek Refugees in Macedonia*, Όxford 1996, (υπό έκδοση), από τήν όποία άντλώ και άλλα στοιχεία, χωρίς νά παραπέμψω σ' αυτή.

34. Βλ. το Νόμο 89490/23-7-1932 του Υπουργείου Γεωργίας, *Έφημερίς της Κυβερνήσεως*, τευχ. 2, αρ. 69, 25 Ιουλίου 1932.

35. Άγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Το έργον μιᾶς δεκαετίας (1930-1939)*, Αθήνα 1940 6.34, Κ. Κωστής, δ.π., σ. 126.

36. Στη Χαλκιδική π.χ. πολλοί πρόσφυγες αναγκάστηκαν νά πουλήσουν τὰ ζῶα τους για νά πληρώσουν τὰ χρέη τους στην Έθνική Τράπεζα και νά σταματήσουν οι πιέσεις που ύφίσταντο. Βλ. C.B.Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο 1931, σ.112.

37. C. B. Eddy, δ.π.

Τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ κατάσταση τῆς μετακινούμενης κτηνοτροφίας ἐξαιτίας τῆς σταδιακῆς συρρίκνωσης τῶν πρώην βοσκοτόπων ἐπιδεινώνεται συνεχῶς. Ἡ ἀνάγκη γιὰ ἐξεύρεση γῆς ἦταν τόσο ἐπιτακτική, ὥστε χρησιμοποιήθηκαν καὶ πρώην βοσκές, παρόλο πού, σύμφωνα μὲ τίς παρατηρήσεις τῶν γεωπόνων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἐπιστολές τῶν ἀποκατασταθέντων πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας, τὰ δύο τρίτα τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν ἦταν ἀκατάλληλα γιὰ καλλιέργεια καὶ εἶχαν πολὺ χαμηλὴ ἀπόδοση. Ἡ χρησιμοποίηση ὅλο καὶ περισσότερων ἐκτάσεων γιὰ τὴ γεωργία περιώρισε τὸν ἀριθμὸ τῶν αἰγοπροβάτων στὰ ἄνω τῶν πεντακοσίων μέτρων ὄρεινά μέρη³⁸. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ κάπως ἡ κρίση, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, θὰ ρυθμιστεῖ νομοθετικὰ ἡ ἐγκατάσταση τῶν πρώην νομάδων κτηνοτρόφων καὶ ἡ ἐγγραφή τους στὰ κοινοτικά κατάστιχα³⁹.

ABSTRACT

Elisabeth Kontogiorgi, *Refugees and Shepherds. The question of Pasture Lands in the "New Lands" (1923-1932)*

The question of pasture lands, that is the question as to which authority would have rights of ownership over the communal pasture lands in Macedonia and Western Thrace during the refugee resettlement became a very complicated issue. Much of these pasture lands, formerly owned by Muslim and Bulgarian exchanged populations, was being claimed by the Refugee Settlement Commission (RSC), the Ministry of the Interior, the National Bank of Greece and the Aerial Defense Ministry. This article describes the views held by all interested parties, and the government's efforts to resolve the problem. It analyzes the negative effects of these conflicting attitudes on husbandry and rural society in the northern provinces of Greece.

38. Σύμφωνα μὲ ἐρευνα, σὲ εὐρεία ὄρεινὴ περιοχή, ὁ ἀριθμὸς τῶν ζώων (αἰγοπροβάτων) μειώθηκε κατὰ τὸ ἥμισυ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1900-1937. Ἀλεξ. Κρίκου, *Περὶ βελτιώσεως τῶν ὁρῶν τῆς ζωῆς τῶν ὀρεσιβίων*, Ἀνατύψεις ἀπὸ τὴν «Ἀγροτικὴν Οἰκονομίαν», Φλάμμα 1939, σσ. 12-13.

39. Σύμφωνα μὲ τὸ Α.Ν.1.233/ 1938 «περὶ ἀποκαταστάσεως νομάδων κτηνοτρόφων καὶ ἐγγραφῆς τους στὰ δημοτολόγια τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων».